

Dialektológiai tanulmányok

(A Magyar Fonetikai Füzetek 12. számáról. MTA Nyelvtudományi Intézet.
Bp., 1983. 96 l.)

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete Fonetikai Osztályának több-kevesebb rendszerességgel megjelenő füzetei 1978 óta látnak napvilágot. Ezek a Bolla Kálmán által vezetett alkotóközösségben folyó nagyszabású, széles hatósugarú, az elmélyült és folyamatos tudományos kutatómunka megbízható dokumentumai.

Évkönyvünkben különös örömmel üdvözölhetjük a Fonetikai Füzetek legfrissebb számát, mely a hazai dialektológia hangtani kutatásainak problematikájával ismét foglalkozik az 1982-ben megjelent VEAB Értesítő (1982. II.) után (szerk. Szabó Géza, Molnár Zoltán).

Bolla Kálmán szerkesztő a Fonetikai Füzetek 12. kötetének Előszavában jelzi a téma változatlan időszerűségét. Egyrészt, mert „a hazai dialektológia a korszakváltás átmeneti szakaszába jutott”, s ez a tény szükségszerűvé teszi az utóbbi 10—15 évben elért eredményekről és buktatókról az összegező és értékelő áttekintéseket. Ezek a tanulmányok egyúttal kétely- és tévhitoszlatók is, abban a vonatkozásban ti., hogy a nyelvjáráskutatás felett eljárt az idő, s a hangtani téma amúgy is „lerágott csont”. A kötet szerzői meggyőznek arról, hogy bizonyos szemléletű és tematikájú hangtani kutatások ma már valóban kevésbé gazdagíthatják a dialektológiai kutatásokat. Ezen a téren is gyors szemlélet- és módszerváltásra van szükség, különben Imre Samu szavaival élve „óhatatlanul fölmerül a kérdés, hogy a helyi vonatkozású ismeretöbbllet, ami zömében már ismert nyelvjárási jelenségek helyi realizálódásából adódik, arányban van-e azzal az idő- és munkaerő-ráfordítással, amit egy-egy ilyen leírás igényel” (15). Imre Samu kérdése nem költői kérdés, hanem nagyon is megalapozott, figyelmeztető véleménynyilvánítás, irány szabás. Az idézet ugyanis így folytatódik: „Aligha! Éppen ezért nem volna-e célszerűbb, ha a rendelkezésre álló, nem túlságosan bő szellemi kapacitást a szélesebb területen belül olyan témák felé irányítanánk, amelyek inkább kecsegtetnek újabb eredményekkel.” Az új témák, lehetőségek sorozatát pedig a bevezető tanulmány mellett felsorakozó szerzőtársak mutatják be.

A kötetnek van egy másik, konkrétabb aktualitása is. A hazai kísérleti fonetika megeremtetője, H e g e d ű s L a j o s ez évben lenne 75 éves, 25 évvel ezelőtt, 50 éves korában hunyt el. Követendő és szép gesztus a tudós-előd méltatása, munkásságának értékelése, megbecsülése. Hegedűs Lajos emlékének tisztelegnek ezzel a kötetrel az egykori és az új munkatársak.

A Fonetikai Füzetek 12. számának tanulmányai nyelvjárási és regionális köznyelvi fonetikai elemzéseket mutatnak be. A tanulmányok szerzői e szaktudomány vezető, továbbá útkereső és megújulást ígérő művelői közül kerültek ki.

A kötet élére kívánczolt természetszerűleg Imre Samu áttekintő és értékelő tanulmánya az utóbbi másfél évtizedben végzett hazai magyar nyelvjárási hangtani kutatásokról (9–16). A szerző azonban a logikusnak látszó időkereteket és a korlátokat szűkösnek érezte több okból.

A hazai nyelvjárástani kutatásokat két nagyszabású kollektív munka határozta meg az 1940-es évek végétől az 1960-as évek végéig. A Magyar Nyelvjárások Atlasza és az Új Magyar Tájéztató. Kezdetben a tájatlász élvezett nagyobb támogatást, majd annak elkészülte után nagyobb anyagi és szellemi kapacitással kezdtek dolgozni a szótár készítésén is. A két munka sok fonetikai-fonológiai tapasztalatot, kutatási témát, megoldásra váró feladatot hozott felszínre, bár elsődlegesen nem az ezirányú kutatásokat célozta.

Az egyik ilyen hasznos „melléktermék” a r e g i o n á l i s k ö z n y e l v i s é g vizsgálata lett. A beszélt nyelv vizsgálatának fontosságára derült itt fény, a beszélők nyelvi állapotának rétegeztségére. Kiss Jenő meghatározása szerint „a nyelvjárás az a nyelvváltozat, amely a nyelvjárási beszélők nyelvi fundamentuma: erre épül rá később köznyelvi hatásra minden, ami már nem nyelvjárás, de még nem is köznyelv, s amit regionális köznyelvnak szokás nevezni, bár a falu viszonylatában helyesebb volna regionális köznyelvi változatokról beszélnünk” (67).

A tartalmi bővítés mellett szükségszerű az időbeli tágítás is. Nem lehetséges a múlt feltérképezése a jövő figyelembevétele nélkül. Ennek a gondolatnak a jegyében válaszolja föl Imre Samu tematikus szempontból a szakterület legfontosabb eredményeit. Elsőként a szorosabban vett nyelvjárástani kutatásokat tekinti át:

1. A magyar fonetikus lejegyzési rendszer teljes mértékben alkalmas a nyelvjárásainkban jelentkező fonológiai-fonetikai szintű nyelvi mozgás hű rögzítésére.

2. A nyelvatlaszból és a tájzótárból két fontos hangtani tárgyú monográfia nőtt ki: IMRE SAMU: A mai magyar nyelvjárások rendszere (1971) és B. LŐRINCZY ÉVA: A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei (1979).

3. Egy-egy település, egy-egy erdélyi nyelvjárás hangtani és alaktani monográfiája elkészült (IMRE SAMU: A felsőőri nyelvjárás (1971), KISS JENŐ: A rábaközi Mihályi hang- és alaktana (1982), LAKÓ ELEMÉR: A kalotaszegi nyelvjárás magánhangzó-rendszere (1974), TEISZLER PÁL: A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzó-rendszere (1973), VÖÖ ISTVÁN: A bánsági magyar nyelvjárások magánhangzó-rendszere (1975).

4. Rangos hazai és határontúli folyóiratokban jelentek meg fontos hangtani résztanulmányok, amelyek közül a Magyar Nyelvjárások (szerk. Kálmán Béla és Sebestyén Árpád) emelkedik ki elsősorban.

Ezek a fontosabb eredmények. Hiba lenne azonban, ha a hiányosságokról nem ejtenénk szót. A hangtani kutatások terén kevés az „új” név, kevés a közlemények

száma, a tematika sem eléggé változatos. Ezeknek a hiányoknak a pótlására csillant fel több lehetőséget Imre Samu:

1. Nagyobb figyelmet kell a jövőben fordítanunk a nyelvjárási beszéd dallamának, hangsúlyviszonyainak tisztázására. Eddig egyetlen számottevő tanulmány jelent meg e témakörben: BARTÓK JÁNOS—BALOGH LAJOS: Csoportos hangsúlyok a nyelvjárási beszédben” címmel 1957-ben.

2. Kevés a nyelvjárási szövegek közlése. Megjelent ugyan két önálló kiadvány 1974-ben és 1982-ben is, sőt a regionális köznyelvi szövegekből is vannak mutatványaink (1980-ból és 1981-ből), de ezek kiadását szorgalmazni kell. Itt ismét a Magyar Nyelvjárások közléseire kell felhívunk jobban a figyelmet, mert ezek már a nyelvjárásokban folyó változások új szempontú vizsgálatához is forrásul szolgálhatnak. A feldolgozás mikéntjére példaként IMRE SAMU cikkét említhetjük (ÁltNyT. VIII, 1970, 85—104).

A szorosan vett nyelvjárási hangtani kutatásokkal párhuzamosan erősen föllendült a r e g i o n á l i s k ö z n y e l v i s é g kutatása is.

1. A legfontosabb szempont e vonatkozásban a szemlélet- és módszerváltás. A kutatásokban ugyanis ma már nem alkalmazhatók a dialektológia hagyományos módszerei, hanem meghatározó szerepet kell kapniuk a n y e l v s z o c i o l ó g i a i és n y e l v p s z i c h o l ó g i a i szempontoknak is (vö. BALOGH LAJOS: Nyelvjáráskutatás és szociolingvisztika. MNy. LXXIV, 44—55).

2. A másik fontos tényező, hogy a hagyományos kutatási bázist ki kell terjeszteni, a v á r o s legalább olyan fontos lett, mint korábban a f a l u volt.

3. A regionális köznyelviséggel kapcsolatosan eddig a városi kiejtésre vonatkozó hangtani kutatások kaptak nagy szerepet, és itt mutattak föl eredményeket (pl. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből 1979).

4. Az elkészült magnófelvételek alapján szükséges egy nyelvészociológiai szempontból is átgondolt, reális koncepció kialakítása a további hangtani vizsgálatokhoz.

A tanulmány összegző megállapításait is érdemes számbavennünk, hiszen a jövő szempontjából nem közömbös Imre Samu iránymutatása.

1. Azok fölött a monográfiák fölött, amelyek egy-egy helyi nyelvjárás fonéma-rendszerét és azok funkcionálását vették számba — eljárt az idő.

2. Nehéz reálisan megvonni a határt ma a klasszikus értelemben vett helyi nyelvjárás és a helyi regionális köznyelv egyfajta archaikusabb változata között.

3. Helyes, ha a kutatás a falu nyelvére irányul úgy, hogy a belső mozgás is reálisan megragadható legyen benne. Ennek a rétegződésnek nyelvi vetületeit leírni igen nehéz módszertani feladatot jelent ma még. Ezeknek a módszereknek a kikísérletezése a legfontosabb feladat ma.

4. Jóval nagyobb mértékben szükséges felhasználni az elektroakusztikai gépi méréseket a dialektológiai kutatások elemzésében és felvételében is.

A bevezető elméleti-összegző tanulmányt kiegészíti FODOR KATALIN bibliográfiája a hetvenes évek magyar nyelvjárástani-hangtani irodalmáról (18—24). Ez azonban aligha tekinthető teljesnek, a különböző helyi, helytörténeti kiadványok közül is több tartalmazhat nyelvjárási jellegű tanulmányokat (vö. SEBESTYÉN Á.: A hajdúszoboszlói nyelvjárás jellemzése In: Dankó Imre szerk. Hajdúszoboszló monográfiája...). Ennek ellenére egyetlen megállapítást emelnék ki ajánló cikkéből: „Az utóbbi évtized magyar nyelvjárási ... irodalmáról áttekintést adni hálátlan feladat. Nem a b ő s é g z a v a r a m i a t t, ... a kevés tanulmány, publikáció az oka” (18; — K. É.). A szerző kitér az egyes területen mutatkozó hiányosságokra (pl. az eszközfonetika, a hagyományos nyelvjáráskutatás terén), de az okokat nem elemzi, ez nyilván nem is volt feladata. Az a jelenség azonban mindenképpen aggasztó, hogy a fiatal nemzedékben alig mutatkozik utánpótlás a kutatói gárdában. A dolgok „miért”-jére egyébként Hajdú Mihály igen reális, gyakorlati szempontokat is figyelembevevő megállapításai világítanak rá a kötet későbbi oldalain.

Az áttekintő munkákat követően öt tanulmány mutatja be a nyelvjárási hangrendszer és a fonémarendszer új szempontú feldolgozásának lehetőségeit.

BALOGH LAJOS az *-n* modális rag előtti palatális kötőhangzó, a nyílt [ε], illetve vele szemben az archaikusabb zárt [e] megjelenésének tendenciáit vizsgálja 11 kutatópontról gyűjtött anyagon. A dolgozat egy nagyobb munka része, amelynek kettős célja van: 1. az [e]-zés erősségi fokának megállapítása az egyes nyelvjárástípusokban; 2. a nyelvi rendszer oldaláról felderíteni a sztenderd [e]-ző szavakat (amelyek minden nyelvjárásban egyformán [e]-zők).

A szerző vizsgálatai, statisztikai azt mutatják, hogy a nyílt [ε] az *-n* modális rag előtt 70%-os és a zárt [e] 23%-os megterheltségű, ami a vizsgált települések átlagát tükrözi. De két nyelvjárás kivételt képez: a sárréti Doboz község és a bukovinai székelly tájnyelv, ahol 50%-nál nagyobb a középzárt kötőhangzós realizáció.

Hogy melyik az egyértelműen archaikusabb forma, azt a történeti nyelvészet még vitatja (vö. SZABÓ GÉZA és BENKŐ LORÁND álláspontját 27), s Balogh Lajos sem foglal állást a kérdésben. A dolgozat a tövek szerinti (abszolút és relatív tő) felosztás után statisztikusan és adattárszerűen is bemutatja a 11 kutatópont adta nyelvjárás i különbségeket a vizsgált jelenségekörben.

Új szemléletmódú megközelítésben tárgyalja Kassai Ilona és B. Lőrinczy Éva a nyelvjárási és köznyelvi szóalakok közötti formai eltérésekből adódó sajátosságokat és folyamatokat (38—53). A nyelvjárási alak mennyiségi, minőségi és sorrendbeli eltérései közül itt két témakörrel foglalkoznak a szerzők: a mássalhangzók számában és a hangelemek sorrendjében (=metatézis) mutatkozó különbséggel. Mindkét esetben számos tendenciát figyeltek meg és ezeket értelmezni is próbálták. Véggökvetkeztetésük a logikusan zárt nyelvi törvényszerűséggel, a gazdaságos fiziológiai működést feltételező hangsorépítkezéssel függ össze. A példaanyagból az a kép rajzolódik ki, hogy a köznyelv némiképp gazdaságatlanabb a nyelvjárásnál. Ennek oka pedig az lehet, hogy a nyelvjárást nem kötik szűk szabályok, mert elsősorban a beszédben él.

Gósy Máriát az a probléma foglalkoztatja „Kísérlet nyelvjárási beszédhangok műszeres elemzésére” című tanulmányában, hogy miben ragadható meg akusztikai szinten azok a nyelvjárásra jellemző hangtani sajátságok, amelyek határozottan eltérnek a köznyelvitől (54–66). Vizsgált szövege a szakirodalomban nem pontosított elnevezésű „székely” nyelvjárásból való. A mgh-k és msh-k műszeres hangszínekép-elemzése után részletesen vizsgálta a szöveg időszerkezetét is (pl. beszédtempó, a msh-k időtartama stb.). Eredményei összevethetők a szakirodalom eddigi megállapításaival, és pontosítják vagy módosítják a székely nyelvjárásról eddig ismert hangtani leírásokat.

Kiss Jenő a mihályi nyelvjárás újabkori fonológiai-fonetikai változásairól tájékoztat (67–71). Célja az, hogy rögzítse és rendszerezze a Mihályiban fonémaszinten kimutatható változásokat, mert a falu nyelve ma kettősséget mutat: vagy a nyelvjárást, vagy az abból a köznyelv felé haladó változatokat beszél. A szerző bemutatja a fonémaállományát, a fonémák változásait és gyakoriságát. A gyakorisági listák adatai szerint a nyelvjárás mgh-i háromszorosan térnek el a köznyelvitől, míg a msh-k jóval „köznyelviesebben” viselkednek. A nyelvjárási mgh-k szilárdabban tartják magukat, mozgásuk minimális. A msh-k ellenben mozgékonyabbak, fogékonyabbak a változásra. A 30–40 évvel ezelőtti szóalakok közül ma már több kipusztult, velük a sajátos színezetű fonémák is.

A legtöbb következménnyel járó változás az [l] msh-val kapcsolatos ma, mert ez érinti a mgh-kat is. A második helyen az [n]-t és [p]-t érintő változás áll. A [j] mondatfonetikai szerepben visszaszorult. A mgh-k közül pedig a nyelvjárás labiális előhangú [a:] elemeinek szinte 100%-os eltűnése jellemző Mihályiban.

Bartók János a szupraszegmentális hangjelenségek körében végzett feldolgozást (72–81). Hegedűs Lajos moldvai gyűjtéséből igyekezett megmenteni és átadni valamit az utókornak.

A tanulmány érdeme emellett abban is áll, hogy áttekinti a tisztán nyelvtudományi célú beszédfelvételek történetét. Az első eszközfonetikai kísérletek az 1940-es években kezdődtek Hegedűs Lajos elvi programadásával. Ezek az elvek ma korszerűbbek és időszerűbbek, mint valaha. Sajnálatos, hogy a technika akkori fejlettségi szintje miatt Hegedűs felvételei elavultak. Bartók János mégis megkísérelte feldolgozni ezeket az intonációs szempontjából. A nyelvjárás felvételeiből kiderült, hogy igaz Szarvas Gábor múlt századi megállapítása, hogy ti. a moldvai nyelvjárás sok kisebb helyi nyelvjárásból áll össze, és intonálását archaikus jellegű vonások színezik (pl. ritkábban emelnek ki egy-egy szót erősebb hangsúllyal, mint a magyarok; a szavak utolsó tagja is hangsúlyozott, éneklő hangsúly, ritmikai hangsúlyok; fejhangok férfi és női beszélőnél egyaránt; a szaggatott előadás, a rövid szakaszok túlnyomó többsége stb.).

A hangtani dolgozatok sorát Hajdú Mihály nyelvjárási hangtörténeti tanulmánya zárja (82–92). A tudományos problémákat felvető, számbavevő és reálisan értékelő írás szól — végre ez is előkerül! — a nyelvjáráskutatás hanyatlásának személyi okairól is (83). Megszívlelendő volna számbavenni és felelősen befolyásolni ezeket az

eddig elhanyagolhatónak tartott tényeket, amelyekre már a szombathelyi szimpozion is fölhívta a figyelmet.

Hajdú Mihály saját gyűjtési tapasztalataira építve úgy látja, hogy a nyomtatásban hozzáférhető törökországi defterek (= adóösszeírások) névanyaga szolgáltatja az egyik legjobb anyagot a történeti nyelvjáráskutatás számára. Elveti viszont — alapos indokkal — a kódexek vizsgálatát. E kötetben a XVI. századi magyar nyelvjárások illabialitás—labialitás fokának megállapításához szolgáltat adalékokat.

A tanulmánykötet Vértes O. András megemlékezése és bibliográfiája zárja Hegedűs Lajosról, az eszközfonetika megalapítójáról.

A külföldi olvasók számára is hozzáférhetővé válik a kötet azzal, hogy minden tanulmány után a bibliográfiai adatok mellett, angol nyelvű összefoglaló is található. Bizonyára ez az alapvető oka annak, hogy a hagyományosnak tekintett egyezményes népnyelvi átírás helyett az APhI átírási rendszerét használják a szerzők.

KOVÁCS ÉVA